

На камені

Михайло Коцюбинський

Акварель

З саодиокої на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу, з колонками, веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душе повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: "Джепар.., он каве... бір каве!" [7] А сам вихилявся в двері, щоб одітхнути вогким холодком та зняти на мить з голови голову круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак, [8] Мемет вдивлявся у море.

— Буже буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривались з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає! — обізвався Джепар. — Я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, опріч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гости поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалось розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його

струнка фігура в вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент, і тоді хапався за бік баркаса, і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, незважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались докупи, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волокла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! Йди ж туди! — хрипів грек.

Татари заворушились, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, насакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води.

— Ге-ге! Буде буря! — кричав Мемет до грека. — Витягай на берег човна!

— Га? Що кажеш? — хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до ланцюга. Татари скидали капці, заковували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль. Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з плоскими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, у далекій перспективі, відкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імлі, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каміння, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од чішме [9] з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дітвори.

— Алі! — гукнув грек. — Поможи зсипати сіль!

За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра.

Він кричав од горя, лаявся, плакав, та рев моря покривав і ціла людність того невеличкого закинутого села, хоч це його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. Грек був такий сумний, що, хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом.. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти в кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував.

На другий день, щоб не гаяти часу він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена, і з боку село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишивсь на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав його в кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В кав'ярні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: "Каве!" — Джепар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою, ослонах сиділи татари; в одному місці грали в кості, в другому — в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людності, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості. Старий суворий мулла Асан, у чалмі й довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслюк, і за це всі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний "юзбаш" (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другій боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю.

Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки — Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові.

Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі, розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав городу і, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз у раз бігав у крамничку, у льох, то знов до

гостей. Часом вік вибігав з кав'ярні, піднімав лице уверх, до пласкої покрівлі, і кликав:
— Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тінь, завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці, — і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене фередже складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шароварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, та, як скло, дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під самотнім деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем турком, потому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, [10] примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів гір, з другого — лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

— О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі і слухали одпоманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О-ля-ля... о-на-на...

Фатьма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї,

де лишилися подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси...

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, і не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

— Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!..

— О-ля-ля... о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс...

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць — над морем...

— Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов зверху, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фат'ма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алі. Він спаленів і заїкнувся:

— З-під... Смірни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю.

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас у горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас нема моря...

А у вас?

— Близько нема.

— Йохтер? [11] І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок, і ростуть гори, немов горби верблюжі... У нас...

— Цсс!

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий, випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море, й лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим, [12] розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас заб'є, як побачить.

— Як він схоче...

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі яйли вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішався, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась із гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятався, повернув їх у другий бік і зупинився аж перед кав'ярнею.

Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет! Кель мунда! [13]

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алі? — питав Нурла.

— Алі... Алі.. тутдесь... — і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?... Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню і виглянув надвір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море. Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати і, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота. — Са-алі! Джепа-ар! Бекір! Кель мунда-а! — Він обертаявся на всі сторони і скликав, як на пожежу: — Усе-їн! Муста-фа-а-а!

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях.

Тим часом Нурла помагав знизу:

— Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а! — гукав він не своїм голосом.

Слолох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні. Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно й легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злиденний, мерзенний дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши ним на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішався різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали, і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з руками гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черінь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов вершки заклятих хвиль, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди ік морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, зезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних упрілих обличчях, тим сильніше запеклість, випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сільця Суаку та не втекли морем. Правда, і Алі, й Фат'ма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті — і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінні сипались їм з-під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого

шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривався наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився, це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз заломистий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, з-за скелі, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони зирнулися — їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін; з четвертої скеля стрімко спадала в море. Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за каміння краєчок зеленого фередже, а за ним злазив на гору, мов виростав із скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі у налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гостре каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудей їх разом з гарячим віддихом вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блілого й гордого, біла відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидалася, як чайка, Фатьма. З одного боку було ненавидне море, з другого — ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жахнулись: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад його. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту

ж хвилю його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямною смертельно ображеного і з байдужістю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись униз та злазячи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, [14] билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавалося, що Алі з чимось згоджується і каже: "Так, так..."

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди. [15]

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там, на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини, кидала на берег мереживо піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси — до сірих нагрітих громад яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслись із села, з пласких дахів, як зойк наляканих чайок, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і потику, ледве помітно односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Чернігів, січень 1902

[7] — Одна кава... дві кави.

[8] — Піна на каві.

[9] — Фонтан.

[10] — Смірна — давньогрецька назва міста Ізмир в Туреччині. Відоме торгівельне місто.

[11] — Нема?

[12] — Хазяйка, пані.

[13] — Йди сюди!

[14] — Ганімед — за грецькою міфологією, красень-юнак, син троянського володаря Троя і німфи Калірої.

[15] — Сади Семіраміди — "Висячі сади" у Вавілоні та Мідії, побудову яких пов'язу-

ють з іменем легендарної цариці Ассирії Семиріміди, історичним прототипом якої була ассірійська цариця Шаммурамат (809 — 806 до н.е.).